

Тэма 4. ФАРМІРАВАННЕ ТРАДЫЦЫЙ СТВАРЭННЯ КНІГ НАВУЧАЛЬНА-ПАЗНАВАЛЬНАГА ЗМЕСТУ

Заснавальнікам беларускага і ўсходнеславянскага кнігадрукавання прызнаны вучоны і пісьменнік, доктар філасофіі і медыцыны з Полацка *Францыск Скарына* (каля 1490 – каля 1551). Яго першая кніга «Псалтыр» («Песни царя Давыда еже словуть Псалтырь») была выдадзена асветнікам 6 жніўня 1517 г. у Празе і ўтрымлівала 150 Давідавых псалмоў – твораў іўдзейскай і хрысціянскай лірыкі, перакладзеных на стараславянскую мову ў IX ст. У прадмове да гэтай (3-й) часткі Старога Запавету Скарына пісаў, што яго кніга – «<...> *детем малым початок всякое доброе науки, дорослым помножение в науце, мужем мощное утверждение*»¹. Наследуючы заповіт друкара, усходнія славяне доўгі час выкарыстоўвалі «Псалтыр» для навучання дзяцей (і дарослых) грамаце.

У прадмове да «Бібліі рускай», якая была надрукавана Скарынам «*Богу ко чти и людем посполитым к доброму*

¹Богдан, А.І. Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XXVIII стагоддзя / А.І. Богдан [і інш.]; пад навук. рэд. В.А. Чамырыцкага. Мінск, 2003. С. 320.

научению»¹, таксама дадзена ўказанне чытачу, які мае намер вучыцца грамаце: «*Хочеш ли умети граматиху или, по-рускы говорячи, грамоту, еже добре чести и мовити учить, знайдеши в зуполной Библии, Псалтыру, чти ее*»².

Прадаўжальнікамі культурна-асветніцкіх традыцый слаўтага палачаніна былі *Сымон Будны*, а таксама *Л. Крышкоўскі* і *М. Кавячынскі*, намаганнямі якіх у 1562 г. у Нясвіжскай друкарні была выдадзена першая кніга пастарабеларуску на тэрыторыі Беларусі – «*Катэхізіс*», створаная для таго, каб «*<...>деток своих научали*»³. Паводле азначэння С. Буднага, «*катихисис, то ест наука стародавняя христианьская от светого письма, для простых людей языка руского, въ питаннях и отказех събрана*»⁴.

Развіццё друкарскай справы і паступовы рост чытацкай аўдыторыі ў XVI ст. спрыялі выданню кніг навучальнага характару. Так, на Беларусі дзейнічалі друкарні ў Лоску (тут працаваў С. Будны), у Заблудаве, дзе ў 1569 г. *Іванам Фёдаравым* і *Пятром Мсціслаўцам* было надрукавана «*Евангелие учительное*». У гэты ж перыяд на Беларусі з'явіліся папулярны «*Псалтырь и Часословец*» (1570), «*Часовник, в нем напред и азбука*» (1596), «*Лексикон словенороский*» (1627) і інш.

Вялікую ролю ў пашырэнні асветы (і адпаведна кніг для дзяцей) на Беларусі адыгрывалі брацкія школы і адчыненыя пры іх друкарні, якія дзейнічалі ў Вільні, Еўі (сучасны Вевіс, Літва), Магілёве і інш. З-пад іх варштатаў выйшла каля 127 выданняў, сярод якіх былі буквары і яркія палемічна-публіцыстычныя творы. Якраз у брацкай друкарні ў Вільні быў надрукаваны першы буквар *Лайўрэнція Зізанія* «*Наука ку читаню и розуменю письма словенского*» (1596), які складаўся з лемантара (азбукі), катэхізіса і лексіса (перакладнога слоўнічка са стараславянскай на жывую старабеларускую мову). Гэтаму ж

¹Богдан, А.І. Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XXVIII стагоддзя / А.І. Богдан [і інш.]; пад навук. рэд. В.А. Чамярыцкага. Мінск, 2003. С. 323.

²Тамсама.

³Тамсама. С. 403.

⁴Тамсама. С. 400.

аўтару належыць і адзін з першых падручнікаў па граматыцы «Грамматика словенска» (1596).

Вынікам педагагічнай дзейнасці нашага суайчынніка *Мялеція Сматрыцкага* былі надрукаваныя ў Еўі «Евангелле вучыцельнае» (1616) і самая вядомая з беларускіх граматык – «Граматыки славенския правильное синтагма» (1619), пры стварэнні якой ён меў магчымасць абапірацца на ранейшую па часе «Грамматику словенску» Зізанія. Трэба адзначыць, што Сматрыцкі значна развіў многія яе палажэнні, сістэматызаваў матэрыял і больш дакладна акрэсліў граматычную тэрміналогію. Гэта спрыяла таму, што «Граматыки славенския правильное синтагма» стала больш чым на два стагоддзі самым аўтарытэтным падручнікам па ўсходнеславянскім мовазнаўстве. У свой час М.В. Ламаносаў назаве яе разам з «Псалтырью рифмоторной» С. Полацкага «вратами учености».

Адметную ролю ў культурным жыцці тагачаснай Беларусі адыграў вядомы магіляўчанін *Спірыдон Собаль*, намаганнямі якога былі адчынены дзве друкарні. У адной – Куцеінскай – ён на беларускай мове выдаў «Малітвы паўсядзённыя», «Буквар» («Букварь сиречь, начало учения детем начинающим чтению извыкати») (абедзве ў 1631 г.), «Часаслоў» (1632). У 1635 г. пачалі працаваць друкарні ў Буйнічах (пад Магілёвам), у якой выйшла папулярная сярод вернікаў «Псалтыр» (1635). У Магілёўскай брацкай друкарні ў 1636 г. С. Собаль выдае «Буквар» («Букварь языка словенска»), «Псалтыр» (1637).

Дзякуючы такому шырокаму распаўсюджанню друкарскай справы разам з іншымі кнігамі з 1590 па 1654 г. беларускія друкарні выдалі 16 буквароў¹.

Успомнім, што выхадзец з Беларусі, С. Полацкі быў не толькі адным з самых адукаваных людзей свайго часу, але і вядомым педагогам. Як ужо згадвалася, у выніку доўгай працы выхавацелем і настаўнікам царскіх дзяцей Аляксея і Фёдара Аляксеевічаў, а затым царэўны Соф’і і малалетняга Пятра ім быў створаны і надрукаваны ў «Верхняй друкарні» Крамля «Букварь языка словенска, сиречь начало учения детям хотящим учиться чтению писаний» (1679). С. Полацкі парушае традыцыйную схему

¹Гісторыя Беларусі: у 2 ч. / пад рэд. Я.К. Новіка, Г.С. Марцуля. Мінск, 1998. Ч. 1. С. 234.

пабудовы дапаможніка і дадае ў яго раздзел пра верша-складанне і сінтаксіс. Незвычайны для таго часу «Букварь языка словенска...» пачынаўся і заканчваўся вершаванымі радкамі, у якіх ішла гаворка аб неабходнасці ведаў у жыцці чалавека.

Выдатным прадстаўніком друкарскай справы і мастацкага перакладу XVII ст. быў і беларус *Ілья Капіевіч* (1651–1714), які эмігрыраваў у Галандыю і стаў выкладчыкам замежных моў. Там па даручэнні Пятра I, Капіевіч разгарнуў актыўную дзейнасць па выданні кніг на рускай мове. За перыяд з 1699 па 1706 г. ім было перакладзена і выдадзена больш за 20 кніг. У ліку іх былі першая ў Расіі арыфметыка, навучальныя дапаможнікі па замежных мовах і падручнікі для чытання. Зразумела, што гэтай вучэбнай літаратурай карысталіся і на Беларусі, якая на той час апынулася пад уладай Расійскай імперыі.

У XVIII ст., паводле даследчыка беларускай літаратуры А. Мальдзіса¹, на тэрыторыі Беларусі ўжо існавала 12 друкарняў: па тры ў Гродне і Магілёве, па адной у Мінску, Нясвіжы, Пінску, Полацку, Слоніме, Шклове. Сярод выданняў пераважала царкоўна-рэлігійная літаратура (стараславянскія, польскія, лацінскія малітоўнікі), аднак пад уздзеяннем ідэй Асветніцтва вага такой літаратуры ў другой палове стагоддзя рэзка зменшылася. На другім месцы па колькасці выданняў (65 пазіцый) была школьная, вучэбна-дыдактычная літаратура (пераважна падручнікі).

Першыя беларускамоўныя чытанкі для дзяцей з'явіліся ў XIX ст., напрыклад, «*Krótkie zebranie nauki Chreścianskiej: Dla wiesniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania Rzymsko-katolickiego*» («Кароткі збор хрысціянскай навукі для сялян рымска-каталіцкага веравызнання, якія гавораць на польска-рускай мове» (Вільня, 1835), «*Лемантар для добрых дзетак католікаў*» (1862) і інш.

У анатацыі біскупа Б. Клягевіча да кнігі «*Krótkie zebranie...*» («Кароткі збор...») адзначалася, што «*гэта кароткі катэхзіс, які ўтрымлівае ў сабе навукую здаровую*

¹Мальдзіс, А. Кнігадрукаванне Беларусі ў XVIII стагоддзі / А. Мальдзіс // Книга. Библиотечное дело и библиография в Белоруссии: Сборник статей / Г.Я. Голенченко. Минск, 1974. С. 137.

і для прастакоў карысную»¹. Чытанка была напісана лацінкаю і складалася з двух раздзелаў: катэхізіса і малітоўніка.

Першы раздзел займае 2/3 часткі кнігі і, адпаведна жанру, пабудаваны ў форме пытанняў і адказаў: «Ці ёсць Бог? – Ёсць. – Што ёсць Бог? – Сатварыцель Неба і Зямлі і іншых рэчаў. – Хто ж нас сатварыў? – Бог. – На што ж нас Бог сатварыў? – Каб мы яго зналі, хвалілі, мілавалі, а пасле з Нім у Небе караталі»².

У другім раздзеле дзецям прапануюцца асноўныя малітвы, неабходныя маленькаму хрысціянину («Сімвал веры», «Ойча наш», «Верую»), «Дзесяць Божых заповедзяў», «Пяць заповедзяў касцельных» і песні, адной з якіх завяршаецца кніга: «О, мой Божа! Верую табе, // І ўсё верыў я для цябе. // Усе надзеі ў табе маю, // За ўсё цябе выхваляю <...>»³.

У сувязі з адменай забароны на друкаванае беларускае слова ў пачатку ХХ ст. з'яўляюцца шматлікія выдавецкія суполкі⁴, дзе выходзяць беларускія чытанкі, напісаныя і кірыліцай, і лацінкай, – «Беларускі лемантар, або Першая навука чытання» (1906), «Rusinsky lementar. Napisau Staruj Hospodar» («Русінскі лемантар. Напісаў Старый Гаспадар») (1907), а таксама кнігі В. Ластоўскага – «Rodnyje Ziarniaty: knižyca dla školnaha čytannia» («Родныя зярняты: кніжыца для школьнага чытання») (1915), «Pieršaja čytanka: knižyca dla biełaruskich dzetak dzela nawuki čytannia» («Першая чытанка: кніжыца для беларускіх дзетак дзеля навукі чытання») (1916) і «Незабудка» (1918).

Найбольш значны ўклад у развіццё беларускага друкаванага слова зрабіла Пецяўбургская выдавецкая су-

¹Krótkie zebranie nauki Chreściańskiej: Dla wieśniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania Rzymsko-katolickiego. Wilno, 1835. С. 3.

²Тамсама. С. 5.

³Тамсама. С. 22.

⁴«Загляне сонца і ў наша аконца» (Пецяўбург, 1906–1914), «Мінчук» (Мінск, 1906–1907), «Наша ніва» (Вільня, 1906), перайменаваная ў 1913 г. у «Беларускае выдавецкае таварыства ў Вільні» (Вільня, 1913–1914), «Наша хата» (Вільня, 1908–1912), «Палачанін» (Вільня, гады дзейнасці невядомы), «Прамень» (Вільня), прыватнае выдавецтва А. Грыневіча (Пецяўбург), прыватнае выдавецтва Марціна Кухты (Вільня), «Вясёлка» (Мінск, 1915) і інш.

полка «Загляне сонца і ў наша аконца». Адразу пасля яе заснавання пачалася праца над рукапісамі беларускіх падручнікаў, якія ў кастрычніку-лістападзе 1906 г. выйшлі ў свет. Першым быў «Беларускі лемантар, або Першая навука чытання»¹. Задачай падручніка было навучыць дзяцей чытаць па-беларуску. За аснову навучання грамаце ўзяты складовы метады: спачатку вывучаліся галосныя літары, затым склады з імі, а потым ётавыя. Пасля азбукі змяшчаліся тэксты для чытання («*каб жа людзям, што добра нашае мовы не знаюць, было лягчэй чытаць*»², словы падаваліся з націскам): асобныя сказы, прыказкі, прымаўкі, якія ў большасці сваёй мелі сацыяльна акрэслены змест, казкі, гутаркі («Дзед і баба», «Два мужыкі», «Не смейся з чужой бяды»), да якіх дадаваліся шматлікія ілюстрацыі, узятыя з навакольнага жыцця. Напрыканцы чытанкі падаваліся звесткі па граматыцы, пунктуацыі, беларускі і лацінскі алфавіты. У «Беларускім лемантары...» ёсць і некаторыя метадычныя парады настаўнікам (напрыклад, называць літары без прыгукі і інш.).

Другой дзіцячай кнігай, якую выдала суполка, было «Першае чытанне для дзетак беларусаў»³ Цёткі (1906), надрукаванае, як і «Беларускі лемантар...», лацінкай. Гэта невялічкія брашуры: першая налічвала дваццаць тры старонкі, другая – трыццаць. Неўзабаве гэтыя кнігі былі перавыдадзены кірыліцай.

У гэтым жа годзе ў Жоўкве пад псеўданімам Тымчасовы Цётка выдае яшчэ адну кнігу для дзіцячага чытання, надрукаваную лацінкай, – «Гасцінец для малых дзяцей». Адметнасць гэтага выдання ў тым, што яно, як адзначана ў падзагалоўку, уяўляе сабой пераказ «з украінскага языка на беларускі з малымі пераменамі»⁴. У зборнік увайшлі розныя паводле жанравага вызначэння творы: аповяданні («Лебедзь», «Добрае дзіцятка», «Хлеба будня-

¹ Праблема аўтарства «Беларускага лемантара...» характарызуецца ў раздзеле, прысвечаным творчасці Цёткі (А. Пашкевіч).

² Беларускі лемантар, або Першая навука чытання. Пецяярбург, 1906. С. 6.

³ Чытанка будзе ахарактарызавана ў асобным раздзеле, прысвечаным творчасці Цёткі.

⁴ Цётка. Выбраныя творы / Цётка. Мінск, 2001. С. 319.

га дай нам сёнека!», «Неспадзяваны гасцінец» і інш.), загадкі, прымаўкі¹.

Разам з віленскім таварыствам «Наша хата» суполка «Загляне сонца і ў наша аконца» ў канцы 1909 – пачатку 1910 г. выдала падручнік Я. Коласа «Другое чытанне для дзяцей беларусаў»². На першым арганізацыйным сходзе членаў – заснавальнікаў выдавецтва было вырашана неадкладна пачаць падрыхтоўку да выдання буквара і хрэстаматыі-чытанкі³. Адзначым, што «Наша хата» сур'ёзна рыхтавалася да выдання беларускіх падручнікаў (пра гэта сведчаць расходныя кнігі, копіі лістоў ва ўкраінскія выданні), цікавілася працамі К.Дз. Ушынскага, творами для дзяцей Л.М. Талстога, украінскімі чытанкамі. За час існавання таварыства выпусціла ўсяго шэсць кніг агульным тыражом 15 тысяч асобнікаў⁴. Цікава адзначыць істотную асаблівасць, што тры з іх былі адрасаваны дзецям (нават мелі ілюстрацыі): апавяданні М. Канапніцкай «Дым» (1909), М. Горкага «Архіп і Лявонка» (1910), С. Віткевіча «Дзядзька Голад» (1911). Іх пераклала на беларускую мову Зязюля.

Выданне кніг для дзяцей спрабуе наладзіць у Мінску часопіс «Лучынка». Так, у 1914 г. выходзіць без заглаўнай старонкі зборнік апавяданняў, у які ўвайшлі перакладзеныя на беларускую мову творы С. Кіткевіча, С. Жэромскага.

Некалькі беларускіх падручнікаў для дзяцей выйшлі ў Вільні ў 1915–1916 гг. пры падтрымцы рэдакцыі газеты «Гоман». Сярод іх – дапаможнік В. Ластоўскага «Rodnyje Ziarniaty: knižyca dla školnaha čytannia» («Родныя зярняты: кніжыца для школьнага чытання»), хрэстаматыя «Pieršaja čytanka: knižyca dla biełaruskich dzetak dzela nawuki čytannia» («Першая чытанка: кніжыца для беларускіх дзетак дзеля навукі чытання»).

Цікава адзначыць, што «Першая чытанка...», падпісаная крыптанімам W. Łast, была надрукавана ў вядомай друкарні *Марціна Кухты*. У чытанцы выразна вылучаецца некалькі структурных частак: 1) «Pradmowa»

¹Цётка. Выбраныя творы / Цётка. Мінск, 2001. С. 163–168.

²Падручнік будзе ахарактарызаваны ў асобным раздзеле.

³Александровіч, С.Х. Пуцявіны роднага слова / С.Х. Александровіч. Мінск, 1968. С. 195.

⁴Тамсама. С. 197.

(«Прадмова»), дзе пададзены метадычныя парады настаўніку, як найбольш эфектыўна выкарыстоўваць лексэмантар; 2) непасрэдна чытанка; 3) тлумачальны «Słownik» («Слоўнічак») мала вядомых маленькаму чытачу слоў (напрыклад, *koń* – *metal*, *dzik* – *dziki kaban*, *dach* – *strefa z hontu, blachi* або *kachli*).

За метадычную аснову пры складанні чытанкі быў узяты сінтэтычны метада. Навучанне грамаце пачыналася адразу з літарнага перыяду, выключваючы падрыхтоўчы: спачатку пададзены няэтавыя галосныя літары А, О, Е, У, затым іх спалучэнні – ео, ае, ао і інш. Пасля вивучаюцца І і У. Пазней у парадку частотнасці ўжывання разглядаюцца зычныя літары і разам з імі склады, кароткія словы, невялікія сказы. Напрыклад, на літару D падаюцца вядомыя дзецям словы: *dub*, *du=da*, *bu=da*, *tu=dy*, *bu=du*, *du=cat*, *kud=ku=dak*. Літарны перыяд завяршаецца знаёмствам з друкаваным і пісьмовым алфавітам. Большую частку кнігі складаюць тэксты для чытання ў паслялітарны перыяд: спачатку гэта набраныя буйным шрыфтам невялікія па памеры творы вуснай народнай творчасці, напрыклад «*Saroka-warona*» («Сарока-варона»), «*Kurka-rabka*» («Курка раба»), са змешчанымі пасля іх практыкаваннямі для пісьма, затым – больш аб'ёмныя творы, надрукаваныя шрыфтам меншага памеру. Паводле іх жанравай прыналежнасці – гэта прыказкі, прымаўкі, загадкі, забаўляныкі, пястушкі, прыпеўкі, аўтарскія і народныя вершы і казкі, малітвы, навукова-папулярныя тэксты, даведачны матэрыял.

Тэматыка тэкстаў для чытання даволі разнастайная. Складальнік выдзяляе наступныя раздзелы: 1) пра прыроду і поры года: «*Wichor*» («Віхор»), «*Zima*» («Зіма»), «*Pieśnia żniei*» («Песня жней»), «*Wosień*» («Восень»); 2) пра жывёльны і раслінны свет: «*Bulba*» («Бульба»), «*Żaba*» («Жаба»), «*Warona*» («Варона»), «*Miatlik*» («Мятлік»); 3) пра родны край: «*Bielaruś*» («Беларусь»), «*Naś kraj*» («Наш край»), «*Maja chatka*» («Мая хатка»); 4) казкі: «*Starec-Nadawik*» («Старац-Гадавік»), «*Biedny woŭk*» («Бедны воўк»), «*Pan Katowić*» («Пан Катовіч»); 5) з нашай мінуўшчыны: «*Knizioŭna Rohnieda*» («Князеўна Рогнеда»), «*Witout i Jahajła*» («Вітаўт і Ягайла»), «*Bitwa kala Mahilny*» («Бітва каля Магільны»). Дзякуючы прагрэсіўным поглядам аўтара, якія выявіліся ў падборы тво-

раў для чытання, дапаможнік меў не толькі дыдактычнае, але і пазнавальнае, выхаваўчае значэнне.

У паслякастрычніцкі перыяд метадычная структура буквара часткова змянілася адпаведна пераходу да аналітыка-сінтэтычнага складовага метаду. Выразны ўплыў на арганізацыю чытанак канца 1920-х гг. аказаў пераход ад прадметных да тэматычных інтэграваных праграм. У адпаведнасці з гістарычнымі і грамадскімі працэсамі змяняецца і тэматыка чытанак: з іх выключаюцца матэрыялы, прысвечаныя гістарычнай мінуўшчыне Беларусі і яе славытым сынам.

У гэты час былі выдадзены такія вучэбныя дапаможнікі, як «Лемантар» (1922, шэсць выданняў), «Роднае слова: Другая пасля лемантара кніга для чытання» (1922, чатыры выданні), «Роднае слова: Першая кніга» (1923) С. Некрашэвіча; чытанка «Родны край» (1919, перавыдавалася да 1936 г.) Л. Чарняўскай; хрэстаматыя «Наша крыніца» (1920, 1922, 1927) Я. Лёсіка; «Першыя зярняткі: Беларуская граматыка для хатняга навучання» (1936), друкаваная кірыліцай, і «Zasieŭki: Biełaruski lemantar dla chatniaga navučannia: z mnogimi malunkami mastakow» (1937), друкаваны лацінкай, С. Паўловіча; «Зоркі» А. Смоліча і інш.

Перадавымі для свайго часу былі «Лемантар»¹ і дзве наступныя кнігі для чытання «Роднае слова» С. Некрашэвіча.

Далітарны перыяд «Лемантара» быў прадстаўлены старонкамі з сюжэтнымі малюнкамі і практыкаваннямі для пісьма элементаў літар (палачкі, кручкі, палачкі з закругленнямі ўнізе і ўверсе, зігзагі, кароткія, доўгія верхнія і ніжнія петлі, авалы, паўавалы і інш.), для малявання, штрыхоўкі і расфарбоўкі. Перад старонкамі літарнага перыяду пададзены разварот, дзе намалёваны геаметрычныя фігуры, садавіна і гародніна, прадметы побыту, якія дзеці могуць самастойна вылепіць з гліны (для развіцця дробных мышц кісці рукі). Асаблівасцю чытанкі з'яўлялася і тое, што літары вывучаліся ў парадку частотнасці іх ужывання ў мове незалежна ад таго, галосныя яны ці зычныя (а, у, м, р, ы, к, ш, с, о, л, і і г.д.). Апошнімі былі пададзены гукі і літары, якія адрозніваюць рускі і бе-

¹Некрашэвіч, С. Лемантар / С. Некрашэвіч. Менск, 1927. С. 87.

ларускі алфавіты – дз, дж. Неабходна адзначыць, што многія гукі вычляняліся са слоў, у якіх яны стаяць у слабай пазіцыі, што, магчыма, выклікала пэўныя цяжкасці. Напрыклад, п[ц], пасту[х]. Незвычайным для сучаснага метадыста было б і тое, што гук [о], напрыклад, выдзелены не з назоўніка, а з прыслоўя («дзіця ідзе сам[о]»).

Паралельна з вывучэннем літар і гукаў адбываецца навучанне пісьму. Напачатку падаюцца ўзоры напісання літар, затым складоў, слоў і, нарэшце, сказаў і нават тэкстаў, прычым тэксты часта вершаваныя, што дапамагае дзіцяці не прапускарць словы («Сонца грэе, прыпякае; // лёд на рэчцы затрашчаў. // Цёплы вецер павявае, // хмар дажджлівых нам прыгнаў»)¹. Калі дзеці назапашваюць дастатковую колькасць літар, ім прапануюцца для чытання невялікая прыказкі са знаёмымі літарамі: «На воўка памойка» – на літару ў; загадкі: «Каля ямы ўсе з кіямі» (Міска), «Пабеглі ў лясок, задраўшы носок» (Сані); казкі, кароткія жарты, калыханкі. Цікавай знаходкай аўтара стала дыдактычная гульня на ўзнаўленне прапушчаных літар (напрыклад, над малюнкам рыбы падаецца частка слова РЫБ__, а дзеці павінны здагадацца, якая літара «згубілася»).

Паслялітарны перыяд названы аўтарам чытанкі «Пасля лемантара». У гэтай частцы пададзены тэксты для чытання, тэматычна падабраныя прыказкі, прымаўкі, загадкі, забаўлянкі, жарты, калыханкі («Пайшоў кот па дулькі...»), казкі («Курка», «Рэпка», «Венік»), пястушкі («Сарока-варона», «Кую-кую ножку») і вершы («Зіма»). Метадычны апарат падручніка спрыяе лепшаму разуменню, усвядомленаму чытання і засваенню матэрыялу; да яго можна аднесці багаты, выдатна падабраны і аформлены ілюстрацыйны матэрыял. Пасля тэкстаў змяшчаюцца пытанні і заданні маральнага характару («Ці добра зрабіў Антоська?»), на агульнае развіццё дзіцяці («Як даглядаць хатнюю жывёлу?»), звернутыя да непасрэднага вопыту вучня («Ці вучаць вас ляпіць? Зляпіце...»). Заданні носяць міжпрадметны характар, напрыклад: «Зрабіце план вашае клясы», «Якая гадзіна на гэтым гадзінніку?» (малюнак), «Навучыцеся весці календар пагоды» і інш. Адпаведна паведам часу ў дапаможніку

¹ Некрашэвіч, С. Лемантар / С. Некрашэвіч. Менск, 1927. С. 66.

змешчаны тэксты пра піянераў, лозунгі, плакаты (пра здаровы лад жыцця), тэксты пралетарскіх песень («Беларуская Марсельеза» і «Міжнародны гімн» («Паўстань, пракляцьцем катаваны...»)). У канцы падручніка вучням прапануецца самастойна скласці вуснае выказванне па тэматычных цыклах малюнкаў («Як людзі ездзяць?», «Як людзі плаваюць?», «Як людзі лётаюць?» і інш.).

Асобна ў паслялітарны перыяд даюцца практыкаванні «для пісаньня», дзе словы неабходна падабраць адно да аднаго па сэнсе (дзеянік да выказніка, азначэнне да дзейніка, прамое дапаўненне да выказніка) паводле ўзору («Сахой... аруць. Настаўнік вучыць»)¹.

Першая кніга пасля «Лемантара», з якой знаёміліся дзеці, – «Роднае слова: Другая пасля Лемантара кніга для чытання»². Пераймаючы вопыт сваіх папярэднікаў і сучаснікаў, Л.М. Талстога і К.Дз. Ушынскага, украінскіх калег, С. Некрашэвіч падае тэкставы матэрыял тэматычна. Падручнік складаецца з двух раздзелаў і падраздзелаў у іх. Першы раздзел мае наступныя падраздзелы: «Навокал нас», «Дзіця», «Хата і каля хаты», «Па роднай краіне»; другі – «Поры года» («Восень», «Зіма», «Вясна», «Лета»).

Адметнасцю кнігі з'яўляецца тое, што ўсе тэксты аб'ядноўвае адзін галоўны герой – вясковы хлопчык Янка і яго знаёмыя (напрыклад, сусед Камлюк). Пераважная большасць тэкстаў запазычана ў расійскіх крыніцах (без указання прозвішчаў аўтараў). Творы гэтай часткі ў большасці сваёй падаюць маленькаму чытачу звесткі пра навакольны свет. Аўтар тлумачыць, ад чаго бываюць хваробы, якія з іх заразлівыя, а якія не («Як Янка захварэў на каросту», «Як Янка папсаваў свае зубы»), як завуцца сваякі («Янка і яго сваякі»), ад чаго паміраюць людзі («З чаго памёр Янкаў дзядзька»), якую хатнюю працу могуць выконваць дзеці («Што Янка робіць дома», «Як Янка навучыўся плясці кошыкі») і інш. Займальнаму вывучэнню вясковага побыту («Як людзі дадумаліся рабіць печы», «Як Янкаў бацька пабудаваў новую хату»), хатніх жывёл і птушак («Як жыла Красуля ў Сымоніхі», «Аўца») прысвечаны раздзел «Хата і каля хаты». Ён насычаны народ-

¹Некрашэвіч, С. Лемантар / С. Некрашэвіч. Менск, 1927. С. 87.

²Роднае слова: Другая пасля Лемантара кніга для чытання / пад рэд. С. Некрашэвіча. Менск, 1922.

нымі казкамі пра жывёл («Каток і пеўнічак», «Казёл і Баран», «Казыляткі і Воўк»), там жа пададзены вершы У. Галубка, Я. Журбы, Я. Коласа, Зм. Бядулі, Я. Купалы, М. Грамыкі. Творы падраздзела «Па роднай краіне» распавядаюць маленькаму чытачу пра жыццё і працу беларускага селяніна да і пасля рэвалюцыі, пра старую і новую вёску, пра новы парадак у савецкай грамадзе (вершы М. Чарота «На чырвонай дарозе», Ц. Гартнага «Сельскі Савет», казка Зм. Бядулі «Сіла ў грамадзе»).

Другі раздзел «Роднага слова» мае моцную практычную скіраванасць да выхавання працавітага і дасведчанага ў сялянскай працы будучага гаспадара («На зароботкі», «Маленькая работніца»). У кожным падраздзеле адпаведна пары года апісваецца сезонная праца селяніна («Што робіць селянін у кастрычніку», «Што робіць Янкаў бацька ў сакавіку», «Нагляданні ўлетку ў садзе і гародзе»), святы гэтага часу («Свята першага мая»), а таксама даюцца для чытання (тэматычна) мастацкія творы Я. Неслухоўскага (Я. Лучыны), Зм. Бядулі, Я. Журбы, А. Гурло, Хмаркі і інш.

Яшчэ больш змястоўнай, структурна распрацаванай атрымалася другая пасля лемантара кніга для чытання «Роднае слова: Першая кніга» пад рэдакцыяй С. Некрашэвіча¹. Падручнік складаецца з сямі тэматычных частак: «Сям'я, школа», «Поры года», «Сярод жывёл», «Сярод расьлін», «Нежывая прырода», «Па беламу сьвету», «У грамадзе». Складальнік адабраў лепшыя ўзоры літаратуры для дзяцей. У дапаможніку прадстаўлены пераклады з твораў Л. Талстога, А. Пшчолкі, пераважную ж большасць складаюць творы беларускіх пісьменнікаў: Я. Коласа, Я. Лёсіка, Я. Купалы, К. Каганца, М. Багдановіча, Ц. Гартнага, Ядвігіна Ш., Цёткі, М. Чарота, А. Абуховіча, У. Галубка, А. Гаруна. Аўтарам запазычаны матэрыял з кніг «Родны край» Л. Чарняўскай, «Наша крыніца» Я. Лёсіка, «Другое чытанне...» Я. Коласа, «Rodnyje Ziarniaty...» («Родныя зярняты...»), «Siejbit» («Сейбіт») В. Ластоўскага. Багатая і жанравая палітра чытанкі: ад казак («Два плугі»), загадак, прыказак, жартаў,

¹Некрашэвіч, С. Роднае слова: Першая кніга / С. Некрашэвіч. Менск, 1923.

гутарак («Соль»), баек («Старшыня») да вершаў («Ня шукай ты долі на чужыне», «У школку», «Беларуская зямліца»), апавяданняў («У дому», «Рыжая», «Зубры ў Белавежы», «Вучоны сын»), навукова-папулярных тэкстаў («Чаго трэба раслінам», «Шкоднае паветра», «Як людзі кормяць і пояць зямлю», «Менск», «Пачатак беларускага друку») і задач. Нягледзячы на тое, што цэлы раздзел «У грамадзе» прысвечаны будаўніцтву новага жыцця і пэўным чынам ідэалагізаваны, у цэлым кніга вытрымана ў лепшых традыцыях стваральнікаў чытанак для беларускіх дзетак пачатку стагоддзя.

Да нашых дзён не страціла свайго выхаваўчага значэння чытанка «Родны край» Л. Чарняўскай¹, аснову якой складаюць творы Я. Коласа, Зм. Бядулі, А. Гаруна, Ц. Гартнага, М. Багдановіча, М. Гарэцкага, самой Л. Чарняўскай. Паказальна, што шмат увагі ў сваёй хрэстаматыі аўтарка надае матэрыялам, прысвечаным Беларусі, – гэта пазнавальныя артыкулы А. Смоліча «Народы Беларусі», «Віцебск», «Смаленск» і інш.; раздзелы з кнігі П. Шпілеўскага «Падарожжа па Палессі і Беларускім краі»; старонкі гісторыі Беларусі (навелы В. Ластоўскага «Бітва пад Оршай», «Абарона Крычава»). Аснову раздзела «Жыццё слаўных беларусаў» складалі матэрыялы, напісаныя А. Навіной («Паўлюк Баграм», «Францішак Скарына», «Прадслава», «Цётка»), у раздзеле былі нават змешчаны матэрыялы з жыцця беларускай дыяспары (артыкул С. Бубешкі «Жыццё беларусаў у Амерыцы») і інш.²

Для маленькага беларускага чытача Л. Чарняўская перакладала творы А. Чэхава, І. Тургенева, Э. Ажэшкі і іншых аўтараў.

Патрыятычным пафасам вызначаецца і чытанка «Наша крыніца» Я. Лёсіка³. Хрэстаматыя складаецца з чатырох раздзелаў у адпаведнасці з порамі года. У яе аснове – творы беларускіх пісьменнікаў (Я. Коласа, М. Багда-

¹Чарняўская, Л. Родны край: Другая пасля Лемантара кніга для чытанья / Л. Чарняўская. Вільня, 1919.

²Падрабязней пра Л. Чарняўскую чытай: Марціновіч, А. Першыя ружы асабліва прыгожыя / А. Марціновіч // Пралеска. Мінск, 1993. С. 10–11.

³Лёсік, Я. Наша крыніца: чытаньне для Беларускіх школ / Я. Лёсік. Мінск, 1920. (Чытанка перавыдавалася ў Берліне, 1922, Рызе, 1927.)

новіча, К. Буйло, К. Каганца, А. Абуховіча, Ядвігіна Ш. і інш.), пераклады з рускай і ўкраінскай моў, навукова-папулярныя артыкулы, у якіх змяшчаюцца пэўныя звесткі па геаграфіі («Аб рухах зямлі»), астраноміі («Неба, сонца, месяц, зоркі»), заалогіі (апавяданні М. Міцкевіча «Заяц», «Вавёрка»), фізіцы («Небасхіл, староны свету і клубавіднасць зямлі») і г.д.

Кожны раздзел прадстаўлены творамі розных літаратурных (байкі, вершы, апавяданні, замалёўкі) і фальклорных (песні, казкі, прыказкі, прымаўкі, загадкі) жанраў. Пры гэтым складальнік прытрымліваецца пэўнай паслядоўнасці пры размяшчэнні твораў: спачатку падаюцца апавяданні, затым – вершы, замалёўкі, прыказкі, прымаўкі, загадкі (часам побач змяшчаюцца малюнкі).

Прынцыпы «навуковасці, мастацкасці, пазнавальнасці» характарызуюць гэту чытанку і робяць цікавай для сучасных метадыстаў і настаўнікаў¹.

Менавіта разгледжаныя чытанкі 1920-х гг. былі ўзяты за ўзор аўтарамі падручніка, створаўшага ў ЗША для дзяцей беларускай дыяспары, – «Lemantar dla školaŭ i chatniaha navučannia»² («Лемантар для школаў і хатняга навучання»). Унікальнасць гэтага дапаможніка заключаецца ў тым, што навучанне англамоўных дзяцей беларускай грамаце адбываецца на базе лацінкі з паступовым пераходам да кірыліцы.

Многія ідэі і традыцыі выдатных метадыстаў пачатку ХХ ст. з поспехам выкарыстоўваюць складальнікі сучасных падручнікаў і чытанак для школьнікаў: І.М. Бобла, В.С. Варапаева, В. Вітка, А.В. Вольскі, І.А. Гімпель, Г.М. Ішчанка, Э.С. Каган (Агняцвет), А.С. Клышка, К.К. Кобызева, В.М. Краўчанка, І.С. Куцанава, З.П. Мельнікава, М.І. Мішчанчук, Н.А. Сторажава, Л.К. Цітова, М.Ф. Шаўлоўская, Ф.І. Шалабаева, М.І. Шчарбун і інш.

¹Панасевіч, З. «Наша крыніца» Я. Лёсіка – нацыянальны педагогічны набытак / З. Панасевіч // Пачатковая школа. 1994. № 11. С. 6.

²Lemantar dla školaŭ i chatniaha navučannia. New York, 1964.